

PANTURKIZM¹

Piotr Nykiel

Strona | 1

Panturkizm był ideą polityczną, która pojawiła się na przełomie XIX i XX w. Początkowo rozwijała się ona dwutorowo i niezależnie – od lat 90. XIX w. w Imperium Osmańskim pod nazwą *turancılık* [turanizm] i od pierwszych lat XX w. wśród narodów tureckich zamieszkujących na terenach carskiej Rosji, jako *pantürkizim*, bądź *türkçülük*.

W państwie Osmanów wszystko zaczęło się od polskiego działacza emigracyjnego Konstantego Borzęckiego, który w 1869 r., jako Mustafa Celâleddin Pasza opublikował książkę pt. *Les Turcs anciens et modernes*. Przez kolejne dziesięciolecia stanowiła ona swoisty „katechizm” tureckich nacjonalistów. Chętnie sięgał do niej nawet Kemal Atatürk, tworząc podwaliny pod Republikę Turcji.

Po z górą dwudziestu latach, w 1896 r. do rąk tureckich czytelników trafił przekład dzieła francuskiego historyka Léona Cahuna zatytułowanego *Wstęp do historii Azji: Turcy i Mongołowie* [Asya Tarihine Giriş: Türkler ve Moğollar]. W pracy tej po raz pierwszy użyty został termin *Turan*, który od tego momentu zaczął robić zawrotną karierę, szczególnie wśród pojawiających się w tym okresie pierwszych tureckich nacjonalistów. Jako *Turan* rozumiano wówczas bardzo szeroko pojętą i w niektórych przypadkach nie do końca zasadną z naukowego punktu widzenia wspólnotę plemion uralo-ałtajskich, do jakich zaliczano Finów, Estończyków, Węgrów, plemiona ugrofińskie zamieszkujące na terenach ówczesnej Rosji, wszystkie plemiona tureckie oraz Mongołów i Tunguzów. U podstaw *turanizmu* leżały więc dociekania naukowe związane z pochodzeniem Turków, ich tożsamością etniczną i językową. Element polityczny na tym etapie nie był jeszcze podnoszony.

Zupełnie inaczej sprawa wyglądała w przypadku *panturkizmu*, który od samego początku głosił ideę jedności i **niepodległości** ludów tureckich. Znacznie szerszy był też geograficzny obszar zainteresowań zwolenników tego ruchu. Obejmował on bowiem nie tylko regiony, które można by uznać za kolebkę i etniczne obszary występowania Turków, ale także tereny, na których znaleźli się oni w wyniku wielowiekowej migracji i podbojów. Mówimy tu więc o znacznej części terytorium Rosji, Chin i Azji Środkowej, ale także o Bliskim Wschodzie (szczególnie Iraku i Iranie), Ukrainie, Mołdawii oraz Bałkanach. Jak więc widać, *panturkizm* już u swego zarania miał bardzo wyraźny wymiar geopolityczny. Poglądy jego zwolenników zaczęły się krystalizować głównie za sprawą azerskiej i tatarskiej inteligencji zamieszkującej na terenach carskiej Rosji. *Panturkizm* szczególnie zyskał na sile w 1905 r., jako swoisty mechanizm obronny muzułmanów wobec panslawizmu, który w ich odczuciu stanowił, jeśli nie śmiertelne, to na pewno bardzo poważne zagrożenie dla zachowania przez nich odrębności kulturowej, wyznaniowej i językowej. I właśnie w języku widział ratunek jeden z najbardziej wpływowych działaczy *panturkizmu*, Tatar krymski İsmail Gaspıralı. W wydawanej przez siebie gazecie „Tercüman” [Tłumacz] nawoływał on przedstawicieli wszystkich ludów tureckich zamieszkujących na terenie carskiej Rosji

¹ Referat wygłoszony przez autora podczas konferencji „Świat turecki na arenie międzynarodowej” (4 czerwca 2009).

do używania wspólnego języka pisanego opartego na tym, jakim mówiono wówczas w Imperium Osmańskim. Nie wykluczał jednak możliwości sięgania w tworzeniu go do środkowo-azjatyckich korzeni językowych Turków. W sierpniu 1905 r. czołowi działacze *panturkizmu* zbrali się w Niżnym Nowogrodzie na „Kongresie muzułmanów rosyjskich” (sic! muzułmanów – nie, Turków). W ich przeświadczeniu korzystny klimat dla walki o zachowanie odrębności językowej, kulturowej i wyznaniowej narodów tureckich tworzyła w tym właśnie okresie nowa rzeczywistość polityczna, jaka wynikła w Rosji po rewolucji 1905 r. Wobec jej stłumienia przez cara już w 1906 r. nadzieje te okazały się jednak płonne, a większość z *panturkistów* szukać musiała schronienia na emigracji, głównie w Imperium Osmańskim. Jednym z uchodźców, który z czasem odegrać miał niebagatelną rolę w rozwoju *turanizmu* był Tatar kazański Yusuf Akçurin.

Zanim jednak Akçurin trafił do Turcji, w 1904 r. opublikował *Üç Tarz-ı Siyaset* [Trzy rodzaje polityki] – pracę nie wiele większą od zwykłej broszury, ale za to o ogromnej sile oddziaływania. Jej główną osią było przeciwstawienie *panturkizmu* dwóm popularnym wówczas w Turcji nurtom – *panosmanizmowi* i *panislamizmowi*.

W 1908 r. na fali zrywu młodotureckiego i przywrócenia monarchii konstytucyjnej utworzone zostało w Stambule Stowarzyszenie Tureckie [Türk Derneği]. Pierwotnie instytucja ta nie stawiała sobie celów politycznych, skupiając się jedynie na badaniach i edukacji w zakresie historii oraz współczesności ludów tureckich. Wśród założycieli stowarzyszenia, oprócz Akçurina (używającego już wówczas nazwiska Akçura) znaleźli się przedstawiciele stambulskiej inteligencji, w tym profesor Uniwersytetu Stambulskiego, **Ormianin** Agop Boyacıyan.

Umocnianie się ruchu młodotureckiego i wyraźne sympatyzowanie, czy wręcz przyswajanie przez członków Komitetu Jedności i Postępu idei *panturkizmu* zaowocowało powołaniem do istnienia w 1911 r. (także w Stambule) Towarzystwa Tureckiej Ojczyzny [Türk Yurdu Cemiyeti]. W jego zarządzie zasiedli w przeważającej mierze emigranci z Rosji, nie wyłączając oczywiście Akçury. Na czele stanął jednak ceniony poeta Mehmet Emin (Yurdakul).

Ostatecznie, najważniejszą organizacją skupiającą zamieszkujących w Turcji zwolenników panturkizmu stał się Związek Turecki [Türk Ocağı], założony w marcu 1912 r. Organizacja ta przetrwała aż do 1931 r. będąc przez cały ten okres wyjątkowo aktywną i wpływową kuźnią ideowo-polityczną tureckiego nacjonalizmu. Wśród założycieli związku znalazło się kilka wybitnych osobowości ze świata polityki i kultury, jak choćby pisarz i polityk Hamdullah Suphi (Tanrıöver), powieściopisarka Halide Edip (Adivar), czy jej mąż – polityk, pisarz, historyk i lekarz w jednej osobie, Adnan Adivar.

Od 1913 r. Związek Turecki cieszył się oficjalnym poparciem Komitetu Jedności i Postępu, uzyskując *de facto* status jego skrzydła ideowego. W okresie tym na czołowych piewców *panturkizmu* wyrosli – paradoksalnie – **Kurd**, Ziya Gökalp i Czerkies, Ömer Seyfettin. W czasie pierwszej wojny światowej działacze ci, wraz z wieloma innymi autorami zrzeszonymi w Związku wydali znaczną ilość dzieł literackich różnych gatunków oraz podręczników propagujących *panturkizm*. Nie zabrakło też w tym zestawie wydanej w 1914 r. broszury propagandowej pt. *Co Turcy mogą wygrać w tej wojnie?* [Türkler bu muharebede ne kazanabilirler]. Zgodnie z treścią tego wydawnictwa zasadniczym celem Turków miało być wykorzystanie światowego konfliktu do stworzenia Wielkiego Turanu. Co ciekawe, kryjący się pod imieniem Munis (Tekinalp) autor tej broszury był... nawróconym na islam (dönme) **Żydem** (wcześniej nazywał się Moiz Kohen).

Rząd młodoturecki faktycznie już od samego początku wojny nie krył się z tym, że urzeczywistnienie idei Wielkiego Turanu szczególnie leży mu na sercu. Twierdzenie,

że było to jego absolutnym priorytetem byłoby tu jednak dużą przesadą. Większość ówczesnego gabinetu oceniała realistycznie sytuację i zdawała sobie sprawę, że Imperium Osmańskie musi się skupić przede wszystkim na obronie swojej integralności terytorialnej przed imperialnymi zakusami Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji. Zagorzałym orędownikiem zjednoczenia wszystkich narodów tureckich był jedynie Enver Pasza. Jako minister wojny i zięć brata sułtana Mehmeda V miał on decydujący wpływ na politykę zagraniczną swojego kraju zarówno w przeddzień wybuchu pierwszej wojny światowej, jak i podczas jej trwania. W sierpniu 1914 r., dobijając targu z Niemcami w sprawie pozostania na wodach tureckich krążowników *Goeben* i *Breslau*, wymógł na Berlinie gwarancje udzielenia politycznej i militarnej pomocy w kwestii uzyskania przez Imperium Osmańskie korekty granicy w rejonie Kaukazu. Wywiązanie się Niemców z tego zobowiązania zapewnić miało Osmanom stały kontakt z narodami tureckimi w Azji Środkowej. Co więcej, mimo iż Imperium Osmańskie, przystępując do Wielkiej Wojny nie miało dostatecznego potencjału militarnego, by prowadzić działania ofensywne, Enver osobiście stanął na czele wojsk, które w listopadzie 1914 r. przysięgły kontrnatarcie na wojska rosyjskie na Kaukazie. Na skutek jego osobistej nieudolności jako dowódcy oraz w wyniku ekstremalnych warunków klimatycznych, na które wojska tureckie nie były przygotowane, ofensywa ta zakończyła się wielką katastrofą.

1 listopada 1918, w obliczu kapitulacji Imperium Osmańskiego czołowi działacze Komitetu Jedności i Postępu, z Enverem Paszą włącznie, opuścili Turcję. Skazani zaocznie na karę śmierci przez marionetkowy trybunał w Stambule nie mieli możliwości powrotu do kraju. Enver Pasza wierny jednak do końca swym ideałom kontynuował walkę poza granicami Turcji. Stał na czele powstania Basmaczy w Turkiestanie. Szybko jednak rozczarował się postawą swych podkomendnych i straciwszy nadzieję na realizację idei Wielkiego Turanu zginął 4 sierpnia 1922 w samobójczym ataku na gniazdo bolszewickiego ckm-u.

Porażka imperium Osmańskiego w pierwszej wojnie światowej była równoznaczna z porzuceniem, a przynajmniej odłożeniem przez tureckich nacjonalistów idei *panturkizmu* na bliżej nieokreśloną przyszłość. Sytuacja polityczna w jakiej znalazła się Turcja wymagała bowiem skupienia się przede wszystkim na działaniach zmierzających do zachowania niezawisłości jak największego obszaru kraju, szczególnie w obliczu rozbiorów Imperium Osmańskiego, dokonujących się po podpisaniu traktatu z Sèvres. Przewidując taką właśnie kolej rzeczy działacze Komitetu Jedności i Postępu jeszcze przed ucieczką z Turcji, w końcu października 1918 r. powołali do istnienia konspiracyjną organizację Karakol, której zadaniem miało być stawianie oporu ewentualnym zaborcom i dążenie do odzyskania przez Turcję pełnej suwerenności. To właśnie w oparciu o rozsiane po całej Anatolii lokalne struktury Karakolu Mustafa Kemal mógł budować ruch oporu przeciw zaborcom i skutecznie prowadzić wojnę narodowo-wyzwoleńczą w latach 1919-22. Niestety, już od 1920 r. Atatürk zaczął odwracać się od tej organizacji. Powodów było kilka. Przede wszystkim była ona spadkobierczynią ruchu młodotureckiego, z którym Mustafie Kemalowi nigdy nie było po drodze (zwłaszcza z Enverem Paszą, do którego – z wzajemnością zresztą – pałał szczerą niechęcią). Lider tureckiego zrywu żywił więc mniej lub bardziej uzasadnione obawy, że po pokonaniu wspólnych wrogów Karakol może wbić mu nóż w plecy. Ponadto, zwycięstwo Mustafy Kemala w wojnie narodowo-wyzwoleńczej możliwe było w ogromnej mierze dzięki finansowemu i zbrojnemu wsparciu ze strony bolszewickiej Rosji. Ta z kolei bała się, że działacze Karakolu po odzyskaniu pełnej suwerenności przez Turcję, przypomniawszy sobie o idei Wielkiego Turanu mogą zacząć podburzać narody tureckie na Kaukazie i w Azji Środkowej. Władze w Ankarze

zaczęły więc spychać Karakol na margines. Co więcej, nie tylko szybko zapomniano o jego bezspornych zasługach w odzyskaniu przez Turcję niepodległości, ale zaczęto nawet wmawiać narodowi, że jest on organizacją opozycyjną, czy wręcz wrogą wobec Mustafy Kemala. Kulminacją tej polityki było bezpodstawne oskarżenie działaczy Karakolu o udział w spisku na życie Atatürka w 1926 r.

Niektórzy zagorzali zwolennicy *panturkizmu* z okresu schyłku Imperium Osmańskiego odcięli się jednak dostatecznie wcześniej od kręgów młodotureckich i stali się gorliwymi piewcami tureckiego nacjonalizmu w wydaniu kemalistowskim. Należał do nich m. in. Gökalp, który w 1923 r. opublikował w Ankarze pracę pt. *Zasady panturkizmu* [Türkçülüğün Esasları]. W dziele tym zerwał z ideą Wielkiego Turanu, zawężając obszar zainteresowań nacjonalistów jedynie do Republiki Turcji. Podejście to spotkało się z uznaniem Atatürka, który dwa miesiące po ukazaniu się *Zasad panturkizmu* zgłosił kandydaturę ich autora na deputowanego Zgromadzenia Narodowego.

Ugięli się też i inni wpływowi działacze Związku Tureckiego. Mehmet Emin Yurdakul w nowych wydaniach swych wierszy termin „Turan” zastąpił słowem „vatan” [ojczyzna]. Porzucenie *panturkizmu* w jego starym rozumieniu zadeklarowali też m. in. Akçura oraz małżeństwo Adivar (co zresztą i tak nie zmieniło nastawienia Atatürka do tych ostatnich). Nie wszyscy bili jednak tak ulegli. W 1930 r. Reşit Saffet (Atabinen) wydał książkę zatytułowaną *Ślady tureckości i panturkizmu* [Türklük ve Türkçülük İzleri], która wywołała gorącą polemikę i w znaczymym stopniu przyczyniła się do rozwiązania przez Atatürka Związku Tureckiego w 1931 r.

Mimo braku poparcia, czy wręcz w atmosferze niechęci ze strony władz państwowych ukazywało się jeszcze w Turcji w latach 30. i 40. XX w. kilka periodyków propagujących idee *panturkizmu*. Ich wydawcami byli Hüseyin Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkhan, Fethi Tevetoğlu czy Orhan Seyfi Orhon. To właśnie w czasopiśmie tego ostatniego, w „Çınaraltı” [Pod platanem], jeszcze w latach 40. emerytowany generał Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet napisał, że „każdy panturkista jest turanistą i każdy turanista jest panturkistą”. Wydawnictwa i wypowiedzi tego rodzaju tolerowane były do 1943 r., kiedy to szala zwycięstwa w II wojnie światowej poczęła przechylać się na korzyść Aliantów. Od tego momentu zaczęto otwarcie i ostro atakować zwolenników *panturkizmu*. Pojawiły się nawet pod ich adresem oskarżenia o rasizm i sprzyjanie hitlerowskiemu Niemcom. Kulminacja prześladowań nastąpiła w maju 1944 r. wraz z aresztowaniem około 30 osób, wśród nich m. in. Atsıza, Türkkhana i Tevetoğlu. Po pokazowym procesie poprzedzonym przesłuchaniami z użyciem tortur, większość zatrzymanych skazano na długoletni pobyt w więzieniu. W październiku 1945 r. wszystkie wyroki uległy jednak kasacji.

W latach 50. XX w. idee *panturkizmu* pielęgnowane były przez Ruch Turański działający w ramach Partii Narodowej [Millet Partisi], na której czele stał emerytowany marszałek z czasów I wojny światowej i wojny narodowo-wyzwolenczej, Fevzi Çakmak. Aktywność ruchu postrzegana była jako jeden ze sposobów przeciwdziałania oficjalnie wówczas tępienemu komunizmowi. W 1969 r. powstała Partia Ruchu Narodowego [Milliyetçi Hareket Partisi], która w swym programie przyswoiła większość idei *panturkizmu*. Do dziś pielęgnowane są one przez polityków i działaczy wywodzących się z kręgów założycielskich tego ugrupowania. Pewną aktywność wykazuje też powołane do istnienia w latach 70. Stowarzyszenie Związków Ideałów [Ülkü Ocakları Derneği] będące młodzieżówką Partii Ruchu Narodowego.

BIBLIOGRAFIA:

- Georges-Gaulis B., *Le nationalisme turc*, Paris 1921
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2000
- Lewis B., *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972
- Öke M. K., *The Turkish War of Independence and the Independence Struggle of the South Asian Muslims "The Khalifat Movement" (1919-1924)*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991
- Palmer A., *The decline and fall of the Ottoman Empire*, John Murray, London 1995
- Poulton H., *Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, Hurst and Company, London 2006
- Ràsony L., *Tarihte Türklük*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971
- Reychman J., *Historia Turcji*, Ossolineum, Wrocław 1973
- Roux J-P., *Historia Turków*, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk 2003
- Safrastjan R. A., *Doktrina Osmanizma v političeskoj žizni Osmanskoj Imperii*, Izdatelstwo An Armjanskoj SSR, Erevan 1985
- Seferoğlu Ş. K., Başbuğ H., *Millet ve Milli Birlik Bilinci*, Ankara 1985
- Tanyu H., *Atatürk ve Türk milliyetçiliği*, Elips Kitap, Ankara 2007
- Wituch T., *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878-1923*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980
- Villalta, J. B. (çev. Özsü F.), *Atatürk*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000
- Kösoğlu N., *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2008